

СПІЛЬНЕ КОРИННЯ СИМВОЛІКИ В УКРАЇНСЬКИХ РОДИННИХ І КАЛЕНДАРНИХ ОБРЯДАХ

У статті описані особливості світосприйняття нашими предками. Саме міфологічна свідомість є підґрунтям для спільної символіки в обрядах. Є необхідність у виокремленні самостійної науки – симвології. Конкретно розглядаються символи світла: сонце, місяць, зоря, зірки.

Ключові слова: міфологічна свідомість, обряд, символ.

Матеріали народної духовної культури традиційно вважають етнографічними або фольклорними. В останні десятиліття актуальним у гуманітарних науках стає рішення історико-лінгвістичних задач [3]. Нагадаємо, що нові, перспективні наукові проблеми і ситуації виникають на міждисциплінарному рівні дослідження, тобто на стику різних компонентів і матеріалів, і жодна дисципліна не може існувати сама по собі і виключно для себе на сучасному рівні розвитку наукових знань [15:25]. У межах лінгвістичних досліджень на перший план висунуто проблему співвідношення мови і культури (пор. "Всесвіт, або різноманітні світи представлені людині через призму його культури, зокрема, мови" [8:16]). В рамках цієї дихотомії: "мова – культура" була і дотепер залишається важливою проблема реконструкції початкового стану елементів двох систем: мови і культури. Таким чином, – як пише М. Толстой, – задача реконструкції у мовознавстві, етнографії, культурології і навіть археології має багато спільного і може вирішуватися подібними, або тотожними методами. Вироблення таких методів і підходів є основним науковим завданням як етнолінгвістики, так і суміжних наук [15:37].

Як справедливо відмітив М. Дмитренко, символи тлумачать у різних галузях знань, але в сучасних дослідників мало що можна почерпнути, "хоч і дехто вважає, що теоретичні і практичні розробки про символ задовольняють будь-які смаки" [17:4]. Зараз, на нашу думку, є підґрунтя для виокремлення самостійної науки – симвології, в межах якої на міждисциплінарному рівні можна буде визначитися щодо розуміння феномена символу, а також представити систему національної символіки, перш за все, на фольклорному матеріалі. Перспективними будуть і дослідження національної символіки у інших текстах.

Зважаючи на те, що символіка – поняття етногенетичне, а українська система символічного відображення світу одна з найдавніших і найбагатших систем традиційної культури, дослідження останньої є надзвичайно актуальною проблемою для сучасної науки [17 : 3].

Система символів в обрядах, як родинних, так і календарних, своїм корінням сягає у сиву давнину, коли наші далекі предки мали абсолютно інший тип мислення, інший "стандарт пояснення світу" (термін М. Поповича [11]).

В лінгвістиці, як відомо, існує дуже давня традиція дослідження мови та мислення [12:65]. У когнітології, – одній із сучасних галузей мовознавства, – важливими є поняття: "ментальний лексикон мови", "концептосистема мови", що апелюють до загального відображення світу носіями будь-якої мови. У наукових дослідженнях останніх часів актуальною стала теорія картини світу, і в Україні такі дослідження проводяться з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, з урахуванням традицій, обрядів, вірувань, міфології [12:83-84].

Абсолютно вірною є думка про те, що проблема мовної картини світу невіддільна від ширшої проблеми взаємних відношень мови і мислення [21 : 117].

Отже, важливими для нашого дослідження будуть поняття: "народний менталітет" і "мова". Зв'язок цих понять, – пише М. Толстой, – з одного боку, всіма визнається, а з іншого, – ще мало вивчається, тому що по-різному розуміється саме слово "менталітет" і по-різному розуміється сутність цього явища. Визначення менталітету і його основних компонентів

неможливе без об'єднаних і рівночасних зусиль представників різних наук – фольклористики, етнографії, етнопсихології, мовознавства, соціології. Більше того, для вирішення цієї задачі М. Толстой вважає за необхідне створення інтердисциплінарної галузі науки, самостійної по своїм завданням, методу і об'єкту дослідження [15:38].

"Через проникнення в мовну картину світу пізнається ментальність (відображений у мові своєрідний спосіб мислення і світовідчуження) народу, його міфологічне мислення, виявлення мовних форм, що відтіняють універсальні логічні закони людського мислення" [4:87;93]. Отже, через мову обрядових текстів у їх системному вивченні, ми можемо схарактеризувати, зрозуміти й усвідомити міфологічне світосприйняття світу предками, а також реконструювати систему обрядових символів.

З позиції сучасної лінгвістики, обряд – це текст, точніше – гіпертекст, який має свої особливості та характерні риси [2].

Становлення лінгвістики тексту як самостійної мовознавчої дисципліни припадає на 60-ті роки ХХ ст. До цього часу лінгвісти лише інтуїтивно шукали шляхи у текстовому лабіринті [12:108]. Проте й дотепер немає єдиного тлумачення феномена тексту, і така ситуація пояснюється цілим рядом причин [13:600].

При дослідженні різнорідних текстів ще й зараз науковці стикаються з певними труднощами, на які звернув увагу М. Зубов. Він писав, що зміст (значення тексту) зазвичай взагалі не входить до мовознавчих категорій. Так склалося, очевидно, тому, що у процесі відомого розподілу філології на рубежі ХІХ-ХХ ст. на мовознавство та літературознавство, лінгвістика "залишила" проблему значення тексту для інших близьких гуманітарних дисциплін – історичній науці, історії літератури, герменевтиці, критиці тексту (пізнішій текстології) тощо. Насправді це не так: літературознавство і мовознавство завжди усвідомлювалися науковою спільнотою як філологічна єдність і ніколи не втрачала своєї найближчої спорідненості.

Сучасний лінгвіст досліджує текст "не в аспекті розгляду мовних явищ як одиниць кодової системи, а в аспекті реконструкції суспільних концептів, збережених у мовних проявах" [6:27-29].

Міфологічне мислення зараз розглядають як стрижень архаїчної свідомості, – зауважують М. Якименко і Ю. Мосенкіс. Таке мислення має справу з поетичними тропами, переносними значеннями, метафорами, алегоріями, символами..., і це відтворилося у фольклорі та мистецтві [22:72].

Важливою вважають ці ж автори думку про те, що мови формувалися саме в епоху міфологічного мислення, і в українській науці міфологічне мислення цікавило дослідників досить давно [22:75].

Зокрема, наукова діяльність О.Потебні починалася з дослідження взаємодії мови і свідомості, отже, з дослідження міфологічного мислення. У першій половині ХХ ст. О.Фрейденберг у роботі "Поетика сюжету і жанру" писала про те, що народжується нова наука з нахилом в етнологію, соціологію та психологію первинного мислення. Цей же автор зробила екскурс в історію вивчення "дологічного мислення" (термін ввів Леві -Брюль, але зараз сам термін заперечується) з наступним висновком: " Леві-Брюль у соціології, Прейс у етнології, Кассіер у філософії, Марр у лінгвістиці однаково визначають доісторичне мислення як "синтетичне", "комплексне", "дифузне" і "конкретне" [18:29].

В сучасній науковій літературі архаїчний тип мислення частіше за все називають "міфологічним", "міфопоетичним", "міфотворчим", тому що саме у міфах віддзеркалюється історія формування свідомості у людини та специфічне світосприйняття, під яким розуміється осмислення та інтерпретація навколишньої дійсності.

Ми не ставимо собі за мету детально описати різні типи мислення, тим більше, що в роботах Ю.Лотмана, О.Лосєва, В.Єрьоміної, О.Фрейденберг, М.Поповича, М.Маковського, І.Франк-Каменецького та інших вже представлена історія вивчення цього питання. Зупинимося тільки на основних відмінностях архаїчного типу мислення, щоб зрозуміти, чому всі народи мали культ Сонця, культ покійників, мали свята воскресіння природи. Репрезентантами трансформацій в системі культурних цінностей є спільні символи як у родинних (сімейних) обрядах, так і у календарних. Тож символи ми будемо розглядати не просто як засоби мови, вербальні знаки, а

як формоутворення особливого буття, як матеріальні віхи, що демонструють суттєве і найважливіше у світорозумінні предків.

Архаїчний тип мислення називають "міфопоетичним" ще й тому, що, - по-перше, називати міфом тільки словесно виражене оповідання – це чиста умовність. Насправді, міфом є і дії, і речі, і мовлення, і побут первісної людини (пор. обряд – це міф у конкретних діях). По-друге, життя людини і життя природи було єдиним цілим: світ і людина, яка його пізнавала, зливалися в уявленнях предків. Все в житті людей уявлялося і виражалося через зовнішній світ, через явища природи, і зовнішній світ представлявся у вигляді людських взаємовідносин [18: 25].

Відомо, що найархаїчнішими знаками визнано сонячні та місячні символи, які були тісно пов'язані з календарем. "Назви світил, – зауважує В. Г. Таранець, – появились пізніше поняття світла взагалі та його назви. Очевидно, що Сонце, Місяць і Зоря (зорі) являли собою в уявленні древніх українців триєдине ціле, кожна частина якого могла заміщати іншу. Нікого не було вище за ці світила, і всі вони виступали як рівноправні. Це був досить далекий час у житті слов'ян, коли у їх свідомості предмети чи явища існували у тернарних опозиціях, які зародилися у час переходу від матриархату до патріархату... Проте з часом серед трійки встановлюється ієрархія залежності, у якій головну роль Господаря чи чоловіка сім'ї виконує Місяць.

Тристоронні відносини вийшли з бінарних, більш давніх, які, як показує фольклорний матеріал, представляли собою протиставлення Місяця / Сонця, з одного боку, та Зірок, з іншого. Тут Місяць і Сонце виступають як тотожні у своїх діях, як "очі" одного ества..." [14:69-70].

Зроблений нами аналіз пісень на заручинах, при сватанні, при готуванні короваю тощо підтвердив, що ті пісні за всіма ознаками є складовими сонцепоклонницьких культів і звеличують богів української астральної (сонцепоклонницької) віри: Мати Марусеньку родила, місяцем обгородила, Сонечком підперезала, до свекорка випроводжала [16:343].

Тексти веснянок: Понад нашим селом три місяченьки рядом. Найперший місяченько – молодий Івасенько. Другий місяченько – молодий Васильченко. А третій місяченько – молодий Петрусенко. А в нашій церковоньци є там три ясні зороньци. Найпершая зоронька – молодая Марисенька. Другая зоронька – молодая Настуненька. А третя зоронька – молодая Ганнусенька [16:104].

Ой в нашій П'ятківці рублена церков. А в тій церковци три зірочки ясні – три дівочки красні [16:105].

– З ким ти, Марійко, шлюб брала? – З тобою, Васильку, з тобою, як із ясною зорьюю. – По чим же ти, Марійко, пізнала, що ти мене зорьюю назвала? [16:106].

Наведені приклади свідчать про те, що у свідомості предків людина метафорично асоціювалася зі світлом, хоча для первісних людей це не було переносним значенням: метафори представляли собою рівноправні різновиди образу. Усі предмети (живі й неживі) були тотожними: тому і дівчина, і парубок могли бути і зорьюю, і зіркою, і місяцем, і сонечком.

– Місяченьку, мій батеньку, скажи же всю правдоньку... [16 : 88];

або з текстів колядок та щедрівок: ясний місяць – то господар; ясна зоря – його жона; ясні зірки – його дітки; не єсть же то ясне сонце, – єсть же то жона его... [16:120-121].

У дородовий період, коли не існувало поняття спорідненості по крові, батько – це той, хто народжує світило-небо, являє його, тобто дає світло, а значить дарує і життя [19:32].

У міфологічній свідомості людей існували чіткі паралелі між космогонією (творенням, "народженням" Всесвіту), тобто початком життя у природі, і початком людського життя. "Космогонічний міф, – пише М. Еліаде, – служить зразковою моделлю для всіх видів "діяння". Ніщо краще не забезпечує успіху в творенні та творчості (будь то селище, дім чи дитина), ніж копіювання космогонічного "творіння" [20:16]. На таку символічну спільність вказували І. Нечуй-Левицький, М. Максимович, С. Килимник. І. Нечуй-Левицький так пояснює зв'язок народження Всесвіту і людини: "На думку про сотворіння людського тіла з дерева, а людської душі з огню навело людей небесне з'явище грому і блискавки в літніх хмарах,

звідкіль розвивається початок життя в природі, де в небесному мировому дереві життя, в хмарах запалюється свічка мирового життя і божественна іскра – блискавка... Тут ми бачимо ту саму ідею про початок мирового життя, як і про початок людського життя: блискавка б'є в хмару і викрешує з неї іскру світового життя" [10:133].

У космогонічних віруваннях, що закарбовані в колядках і щедрівках, відбулося уявлення давніх людей про початок Світу як першошлюб Сонця й Місяця, Землі й Неба, Води й Вогню. В усіх міфологіях світу при початку світотворення стоять Вогонь і Вода, як чоловік і жінка при народженні мікрোকосму – людини. Саме шлюбові Води й Вогню присвячено свято Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою.

Дощ, що спадає на землю, це вода, запліднена вогнем, світлом і від нього все родить. Це водночас шлюбне поєднання неба (чоловіка) і землі (жінки), після цього вона родить жито-пшеницю і всяку пашницю. Відгомін цих уявлень зберігається в піснях, баладах, повір'ях, обрядовості", – робить висновок Л. Іваннікова [17:33].

Так, наприклад, у народних віруваннях закріпилося уявлення, що навесні Ярило-Сонце відчиняє небо і випускає тепло, дощ та росу на землю. В результаті відбувається "запліднення" Землі-матері. У веснянці з Волині співається: Та Урай матку кличе: та подай, матко, ключа одімкнути небо, випустити росу, дівочку красу [1:108].

Очевидним тут є ланцюжок: бог – цар – батько (пор. "Образ бога був створений до релігії, і він такий же давній, як і образ тотема" [19: 32]).

Тексти веснянок це підтверджують: Володар, володар, володаренько, одчини райській воротечка. Нема короля (попа) вдома – поїхав до Львова ключей купувати, церкви одмикати [16: 66].

Творення Всесвіту в уявленні прадавніх людей – це праобраз утворення сім'ї, тобто наявність жіночого і чоловічого начала як єдиного цілого, що не розрізнялось у міфологічній свідомості [14], а пізніше уособлювалося в образах Сонця, Місяця, Зорі, Синього Моря, Дунаю (в текстах це і чоловік, і жінка), від яких тільки й міг народитися і макрокосм, і мікркосм.

Це закріпилося в такому тексті:

*Ой як не було ще ні Землі, ні Неба,
А що й було тільки лиш Синєє Море,
А посеред моря Золотая Іва. – Радуйся!..
Та й урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Камінчик,
Став із того каменя ясен Панич – Сонце. – Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Світел – Срібен Камінь,
Стала з того каменя Світла Панна Місяць! – Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Пісочок,
Стали із пісочку Дрібні Звіздочки!
Радуйся! Ой радуйся, люде,
Світ Божий засвітився! [9:4].*

Історик О. П. Знойко переконаний, що Київське поганство першоджерелами Всесвіту вважало космічні вогонь і воду. Культ космічного вогню виявлявся в обожнюванні тріади світил: Сонця, Місяця і Зорі (Венери). Творча сила космічних води та вогню проявлялася в тому, що Вогонь перетворювався на воду, а вода на вогонь. За давніми уявленнями – це й був основний принцип існування Всесвіту [5:54-59].

Тексти колядок та щедрівок донесли, мабуть, найдавнішу ідею творення сім'ї за аналогією світотворення, часто з нашаруваннями християнства: На горі, на кам'яній, щедрій вечор, добрий вечор!

*Влохи куют, церкву будуют, з трьома верхами, з трьома вікнами.
В першій віконці – ясне сонце, в другій віконці – ясний місяченько,
В третій віконці – ясний зірки. Ясний місяць – сам господар,
Ясне сонце – господинька, ясний зірки – его дітки [16:122].*

Весільні обрядові пісні також яскраво ілюструють космогонічні уявлення щодо творення сім'ї: ... Йде Івасьо до дівки, як ясний місяць до зірки [16: 221]; Слала зоря та до місяця: – Ой місяцю, мій товаришу, не виходь же ти раній мене, ізійдемо обоє разом, освітимо небо і землю, зрадується

звір у полі і гість у дорозі. Слала Марусенька до Василька: – Ой Васильку, мій суджений, не сади посаду раній мене, Обсядемо обоє разом, звеселимо два двори разом... [16:236].

Ховалося соненько за чорній хмари, місячок видів, звіздоньці повідав, А звіздонька зороньци. Зоронька вийшла, соненько найшла.

Ховалася Марисенька у своєго батенька, не могла ся уховати, Дала ся людям взяти [16:286].

Непослідовність у називанні сонцем/місяцем то жінки, то чоловіка у вищенаведених текстах стає абсолютно зрозумілою і за логікою, і хронологічно, якщо пригадаємо основну рису міфологічної свідомості: "все в усьому"; Сонце, Місяць і Зоря (зорі) – це триєдине ціле, і кожна частина цілого могла заміщати іншу: – У мене батенько – ясний місяченько. У мене матіонька – ясна зоронька. У мене батенько – яснее соненько. У мене сестронька – ясна звід донька [16: 128].

В усіх міфологіях світу на початку світотворення стоять Вогонь і Вода, як чоловік і жінка при народженні мікрокосму – людини. Дійсно, майже в кожній пісні з циклу "на заручинах" згадується вода: Вода луги позабирала, дороженьки позаливала. Нема куди переїхати до пестуні на заручини (16,с.161).

У тихого Дунаську, у крутого береженьку Два голуба воду пили, потиху говорили [16:162].

За висловом М.І. Костомарова, "вода виражає пасивну першопочаткову матерію жіночої сутності, з якої, завдяки плідотворному дотику сутності чоловічої, виникли всі речі". Це – "пасивна жіноча сутність, пробуджена до плідючості вогнем – світлом" [7:42]. Справді, під впливом сонячного променя весною тануть сніги, і вода дає ріст траві, квітам, деревам, всьому живому. Без води саме сонце несе посуху і смерть. Без сонця вода також мертва. Лише в поєднанні, як чоловік і жінка, вогонь і вода дають життя. Як відмічалось, шлюбіві Води й Вогню присвячено свято Купала. Здавна вода вважалася втіленням життєдайного начала родючих сил природи. Часто у весільних піснях зустрічається мотив про бажання хлопця напитися води: що означало кохати дівчину. Свою воду – дівочу вроду – дівчина пильно охороняла: Заручена Настя, заручена молодая. Подай, Настенько, водиці із студеной криниці...

...Моя водиця дорога – дорожча меду і вина: По місяцю вичерпана, по ясній зорі несена [16:164].

Таким чином, можна переконливо стверджувати, що спільне коріння символів, зокрема космогонічних, у родинних і календарних обрядах своїм корінням сягає сивої давнини, коли людина сприймала світ через призму міфологічної свідомості, коли не розмежовувалися живі й неживі предмети, коли діяла формула "все в усьому", коли діями і словами в кожному обряді предки допомагали природним силам перемагати темряву, холод і смерть.

Яковлева Ольга

Общие корни символики в украинских семейных и календарных обрядах

В статье описываются особенности мировосприятия нашими предками. Именно мифологическое сознание породило феномен мифа и обряда, а также стало основой для общей символики. Актуальным является выделение самостоятельной науки – символастики. В статье, на материале обрядовых песен, рассматриваются конкретные символы света: солнце, месяц, заря, звезды.

Ключевые слова: мифологическое сознание, обряд, символ.

Yakovleva Olga

The general roots of national symbols in Ukrainian rituals

The special features of mythological consciousness are analyzed in this article. Mythological thinking is the basis of national system of symbols in the

family traditions and in the calendar rituals. Now is the best time for a new science discipline – symbolology. The most important symbols of the light, such as Sun, Moon, Dawn, Stars are described in the ritualis songs.

Key words: *mythological thinking, ritual, symbol.*

Джерела та література

1. 100 найвідоміших образів української міфології. – К., 2002. – 448с. 363
2. Алатирева Н. Б. Номінативна ланка у середовищі українського обрядового гіпертексту: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 2002
3. Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / Пер. с англ. Ф.С. Капицы. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2010.
4. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001.
5. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
6. Зубов М.І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва: Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004
7. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1847.
8. Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996.
9. Небо України. Поетич. антол. / За упоряд. та ред. В. Коломійця. – К., 2001. – Кн. I., с.4].
10. Нечуй-Левицький, Іван. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – 2-е вид. – К.: Обереги, 2003. -
11. Попович М. Мировоззрение древних славян. – К., 1985
12. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006.
14. Таранець В. Г. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на матеріалі слов'янських та германських мов) // Слов'янський збірник. Вип. VI. – Одеса: АстроПринт, 1999.
15. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Издательство "Индрик", 1995.
16. Українські народні пісні в записах Зорана Доленги-Ходаковського. – К., 1974
17. Українські символи. За ред. М.Дмитренка. – К., 1994.
18. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. – Л., 1936.
19. Фрейденберг О. Миф и литература древности. – М.: "Наука", 1978.
20. Элиаде, Мирча. Тайные общества: Обряды инициации и посвящения / Пер. с франц. – К.: София, М.: Гелиос, 2002.
21. Якименко М., Мосенкіс Ю. Міфологічність і проблема ключових слів японської мовної картини світу // Мова та історія. – Вип. 78/79. – К., 2005. – С. 117-141.
22. Якименко М., Мосенкіс Ю. Проблема співвідношення міфологічної і мовної картини світу // Мова та історія. – Вип. 75/76/77. – К., 2005. – С. 69-100.